

De besmittede og de skyldige

Om kætteri og trolddom i det efter-reformatoriske Danmark

LOUISE NYHOLM KALLESTRUP

ENGLISH ABSTRACT: *When sentencing trials for witchcraft, the Roman Catholic Inquisitors always pronounced the suspect guilty of heresy or at least suspected of heresy. In Denmark, theologians similarly aligned heresy with witchcraft. Although in post-Reformation Denmark, the Lutheran Church had practically no legal saying in witchcraft trials. This article explores the concept of heresy, and how its meaning changed depending on the cultural context of the concept. It analyzes theological texts, legal texts and the trials. By linking the prosecution of witchcraft with the Protestant condemnation of heresy, the article proposes to further explore a trichotomy consisting of theologians, legislation and courtroom.*

DANSK RESUMÉ: *De katolske inkvisitorer i det 16. og 17. århundrede fremhævede i deres domsafsigelser, hvorledes troldfolk gjorde sig skyldige i kætteri. I Danmark sås blandt teologer ligeledes en fordømmelse af trolddom som vrangtro. Men i Danmark havde kirken begrænset indflydelse på den praktiske håndtering af trolddomsprocesserne. Denne artikel undersøger, hvorledes kætterbegrebet kan spores, og hvilken betydning det antager, fra teolog til lovgivning og videre til retssagerne. Gennem en kulturhistorisk analyse af teologiske skrifter, øvrighedens indsats for at udrydde trolddommen og retssager for trolddom, konkluderer artiklen, at en undersøgelse af kætterbegrebet medvirker til at afskrive dikotomien lærd-almue, og lægger i stedet op til en videre undersøgelse af en trikotomi bestående af teolog-lovgivning-ret.*

KEYWORDS: *Reformation, Witchcraft, Heresy, Theologians, Niels Hemmingsen, Condemnation, Legal habits.*

Siden oldkirken har den kristne kirke debatteret sammenhængen mellem magi og djævelen, kætteri, apostasi eller frafald og afguder. I Apostlenes Gerninger findes fortællingen om troldmanden Simon fra Samaria (Simon Mager), som så, hvordan Peter og Johannes gav Helligånden til folket ved håndspåleggelsen. Simon af Samaria forsøgte at købe sig til guddommelig magt, men Peter havde svaret "Gid dit sølv må forgå og du selv med, når du tror du kan købe Guds gave for penge" (ApG 8, 9-29). Simon troede han kunne forstærke sine egne magiske kræfter ved at købe sig til guddommelige kræfter, og Peter sendte ham bort som kætter. Historien blev af den tidlige kirke tolket som oprindelsen til sammenhængen mellem kætteri og magi. Simon var "Alle kætters fader."¹ I det 13. århundrede argumenterede Thomas Aquinas for, at magiske ritualer fik deres virkning fra djævelen. Magikeren havde indladt sig med djævelen gennem den diabolske pagt, for kun derved ville djævelen forsyne de magiske ritualer med en kraft, og på den måde gøre ritualet virksomt. Denne sammenkædning fik betydning for de tidligt moderne inkvisitors forståelse af sammenhængen mellem kætteri og magi. Af dem blev trolddom udråbt til kætteri (Tedeschi 1990, 100f; Kallestrup 2009, 39-69).

Kætterbegrebet er flerspektret, og dets betydning i relation til trolddom er ikke entydigt, hverken i datiden eller i forskningen. Der er anvendt forskellige kategorier og definitioner, fra John Tedeschis enkle definition af kætteri som et bevidst brud på kirkens doktriner til Othmar Hageneders gennemgang af syv kanoniske definitioner på kætteri, herunder kætteren som én, der bespottet sakramenterne, eller som én, der er ekskommunikeret (Tedeschi 1990, 101; Hageneder 1976, 42-103).² Den amerikanske historiker Richard Kieckhefer har analyseret sammenhængen mellem forskellige former for magiske forseelser og kætteri i senmiddelalderen. Kieckhefer har argumenteret for, at betydningen af kætterbegrebet afhang af, hvilken form for magisk forseelse der blev indbragt (Kieckhefer 2008, 133-53). Hans undersøgelse rummer kategorierne nekromantik, hekseri og trolddom, og han har påvist, at i de sager, hvor kætteri blev italesat som en del af forbrydelsen, varierede betydningen af kætteriet. For nekromantik, forstået som påkaldelse af dæmoner, blev de skyldige udråbt til kættere ud fra et teologisk grundlag. Deres forbrydelse bestod i at påkalde dæmoner og lade sig underkaste dem. Kieckhefer definerede hekseri som en pagt med djævelen og en kollektiv konspiration mod det kristne samfund. I sådanne sager blev kætteranklagen fremført ud fra et politisk grundlag. Hekse var ude på at omstyrte det kristne samfund. I sager for trolddom, som i Kieckhefers optik var sager, der drejer sig om at forvolde skade mod andre, kunne kætteranklagen have både et kollektivt og et individuelt skær. Troldfolk blev udråbt til kættere ud fra en kulturel betydning, hvor kætteren, i dette tilfælde troldko-

1 <http://www.newadvent.org/cathen/13797b.htm> (set 17.02.2012).

2 Hageneder opremser de resterende syv kategorier af kættere som én, som afskærer sig fra kirken; én, der udlægger skriftsteder forkert; én som grundlægger eller tilslutter sig nye sekter; én som afviger fra de romersk katolske doktriner og sidst én som har onde hensigter med sakramenterne.

nen, var en trussel for lokalsamfundet. Troldkonens skadevold truede stabiliteten i lokalsamfundet (Kieckhefer 2008, 136).

For de post-tridentine inkvisitorer kom sammenhængen mellem trolddom og kætteri til at spille en central rolle for fordømmelsen af troldfolk i praksis (Kallestrup, 2009, 51-67). Enhver, som blev dømt for udøvelse af magiske ritualer, blev dømt for kætteri og apostasi. Afsværgelsen af kætteriet, ofte ledsaget af en korporlig straf, var afgørende for at blive genoptaget i den katolske menighed. En religiøs dagsorden var grundlæggende styrende for de romerske inkvisitors håndtering af trolddomsforbrydelsen. Men spørgsmålet er, om det giver mening at fastholde en sammenkædning af de to begreber i en dansk efter-reformatorisk kontekst? I Danmark blev troldfolk retsforfulgt ved verdslige domstole, og her lagde dommerne vægten på troldfolkenes forårsagede skade. Juridisk havde kirken ganske vist ingen beføjelser i sager om trolddom, men kirkens repræsentanter, dvs. teologer, bisper, præster etc., var på forskellige måder i kontakt med fænomenet, og trolddomsforbrydelsens religiøse aspekt var grundlæggende medvirkende til at legitimere den verdslige øvrigheds forfølgelse af troldfolk (Kallestrup 2011, 165ff). Det tydeligste teologiske aspekt var pagten med djævelen. Det var enkelt og til at forstå, selv for den illitterære almue. Det er i denne kontekst, at relationen mellem trolddom og kætteri i det efter-reformatoriske Danmark er genstand for undersøgelse.

I Danmark blev hovedparten af trolddomssagerne ført af almuen mod almuen. Det politiske argument var skubbet i baggrunden til fordel for det, som Kieckhefer betegner en kulturel afvigelse, idet troldfolk udgjorde en trussel for stabiliteten i små samfund. For de personer, som optrådte i processerne i det efter-reformatoriske Danmark, forstået som vidner, anklagere og mistænkte, bestod troldfolkenes forbrydelse i at konsultere onde kræfter og anvende dem til forgørelsen af folk og fæ. Det var den forvoldte skade, som var i centrum – ikke konspirationen med djævelen. Således harmonerer menigmands opfattelse af troldfolkenes forbrydelse med Kieckhefers trolddomsbegreb.

I en teologisk kontekst følges begrebsparret kætteri og magi traditionelt ad, men i det efter-reformatoriske Danmark havde teologerne ingen retlige beføjelser i trolddomsprocesser, og deres rolle må hovedsagligt vurderes som rådgivende (Kallestrup 2011, 181f). Hvor kirke, konge og menigmand kunne mødes om at fordømme trolddom, ganske vist ud fra forskellige forestillinger om, hvad troldkonens forbrydelse bestod i; så er det tesen, at forfølgelsen af kætteri som forseelse må have nydt begrænset folkelig opbakning. af. Det er hensigten med denne artikel at undersøge, hvilken betydning kætteri havde, når det blev italesat i sammenhæng med trolddom og i relation til de befolkningsgrupper, der stod for den praktiske håndtering af processerne. Tanken er ikke at undersøge betydningen af kætteri i tekster forfattet af teologer til andre teologer. Det er i stedet intentionen at undersøge, hvorledes teologer gjorde øvrigheden opmærksom på det syndige i trolddom og hvilken betydning kætterbegrebet fik. Den første del af artiklen koncentrerer om den nok mest centrale tekst om trolddom med et teologisk ophav men rettet mod øvrigheden, nemlig Niels Hemmingsens *En Under-*

visning aff den hellige scrifft, huad mand dømme skal om den store og gruelige Guds bespottelse som skeer met Troldom, Sinelse, Manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords vanbrug, ca. 1570-74 (Fink-Jensen, 2009, 53).³ Herefter vendes blikket mod tekster med et helt eller delvist verdsligt aftryk. Her inddrages lovgivning og processer med henblik på at forfølge begrebsparret kætteri-trolddom og dets betydning ned gennem systemet til den praktiske håndtering af processerne. Med andre ord dér, hvor teologernes målsætning førtes ud i livet.

En luthersk kontekst: Førstegenerationsreformatorer og trolddom

For Luther var trolddom et kætteri, men det var også apostasi og afguderi. Alle mennesker, også de gudfrygtige, var i fare for at blive forgjort af troldfolk. Luther diskuterede troldfolk og onde handlinger i flere af sine skrifter, og ofte som et politisk instrument som led i et angreb på sine modstandere (Kors & Peters 2001, 261f). Hans forståelse af trolddom er kendetegnet ved en konsekvent insisteren på djævelens tilstedeværelse og stadige angreb på mennesket.

For Luther var trolddom en djævelsk fristelse, hvorigennem Gud afprøvede menneskets tro. Tyede mennesket til trolddom, var sjælen fortabt. Ifølge Luther gjorde troldfolk sig først og fremmest skyldige i afguderi. Menneskets motiv for at praktisere trolddom varierede, alt efter hvilket stadi i livet det var på. For ungdommen, og her omtaler Luther tydeligst formål relateret til manden, praktiseredes trolddom for at blive usårlig, for at styrke ens våben (i krig), for at vække en kvindes kærlighed og for at få børn – eller for at undgå at få børn. I den anden alder, voksenlivet, blev trolddom ofte praktiseret for at helbrede syge børn, beskytte husdyr eller for at tyde varsler. Fælles for disse to aldre var, at trolddom blev praktiseret for at opnå noget. For alderdommen tog trolddom en drejning. I Luthers prædiken over det første bud ses nogle af de elementer, som også sås i dæmonologernes beskrivelser af diabolske hekse fra slutningen af det 15. århundrede (Kors & Peters 2001, 264f). Det er interessant, at Luther her imødegår den folkelige forestilling – og et debatteret emne blandt dæmonologer – om, at troldfolkene selv var i stand til at forvolde de ulykker, storme og haglvejr, som de blev beskyldt for. For Luther herskede der ingen tvivl; det var ikke troldfolkene selv, som forårsagede disse skader; sådanne kræfter havde ingen mennesker. Men det var i stedet dæmoner, som handlede efter tilladelse fra Gud. Det måtte dog ikke foranledige mennesket til at mene, at det var Gud, som forårsagede ulykkerne. Djævelen handlede ganske vist med tilladelse fra Gud, men ikke på ordre fra Gud. Gud gør

3 Manuskriptet er udateret, men anslås almindeligvis til at være udgivet 1570-74. Herefter benævnt *En Undervisning*. Niels Hemmingsens afhandling afventer fortsat en dybdegående undersøgelse i sammenhæng med Hemmingsens virke som teolog, både før og efter hans afsættelse i 1579.

gennem sig selv godt, men når han forvolder ondt, gør han det gennem ondt, dvs. dæmonerne.

Luther var ikke usædvanlig i sit syn på trolddom som et brud på første bud. Tværtimod blev forestillingen karakteristisk for de protestantiske teologer, herunder centrale skikkelser som Johan Bugenhagen og den senere Jesper Brochmand. Ifølge den britiske historiker, Stuart Clark, er de mange brudstykker af dæmonologi i reformatorenes tekster et vidnesbyrd om, hvordan trolddomstroen passede ind i reformatorenes forestillingsverden. De mange afhandlinger og prædikener, som debatterede emnet, bekræfter, hvorledes fænomenerne blev anvendt aktivt i kampagnen for udbredelsen af den evangeliske lære som den sande (Clark 1997, 489ff).

En af de bedst kendte advarsler mod trolddom i Danmark fra årene umiddelbart efter Reformationen er Sjællandsbispen Peder Palladius' *En Visitatsbog* fra ca. 1540, som blev udsendt efter hans første rundrejse rundt i stiftet.⁴ Bogen er opbygget som en vejledning til sognepræster og biskoper, hvorledes man visiterede de enkelte sogne. Visitatserne var de nye superintenders redskab til at holde skik på provster, præster og sognebørn, og var i det hele taget en effektiv metode til at skole sognebørnene i den nye tro (Schwarz Lausten 2003, 16). Visitatsbogen er inddelt i fem dele, som omhandler alle aspekter af sognebørnenes møde med kirken, herunder hvorledes den evangeliske kirke skulle indrettes, hvorledes de enkelte grupper skulle behandles af og i kirken, ligesom bogen rummede formaninger om barselskvinder, jordemødre, troldfolk m.v. Rundt i hele Visitatsbogen har Palladius strøet advarsler af mere eller mindre eksplicit karakter mod den forkastede papistiske religion (*En Visitatsbog*, 29-38).

For Peder Palladius var det vigtigt at rette opmærksomheden mod det syndige i at praktisere helbredende magi, signen og manen, og det gjorde han ved at udnævne den til trolddom. Ligesom Luther slog Palladius fast, at alle kunne rammes af trolddom, men Palladius påbød den enkelte at være stærk i troen, for jo mere en husfader sørgede for at undervise sine børn i troen og undlod at holde løst og uærlige folk, desto mindre var risikoen for at blive ramt af onde folks gerninger; et ræsonnement som måtte få ethvert sognebarn til at ønske at indordne sig efter den nye konfession. Her ses et af flere eksempler på, hvordan Peder Palladius anvendte trolddom i sin undervisning af almindelige mennesker i deres religiøse tro og praksis. Almuen skulle holde sig fra at søge hjælp hos kloge folk – af Palladius omtalt som troldfolk – helt i tråd med tidens terminologi. Palladius nægtede ikke, at signen og manen kunne virke, men her ses det, hvordan Palladius skar katolicisme og djævelen over en kam, for argumentet for at enhver god kristen skulle afholde sig fra at opsøge troldkone, var ikke til at tage fejl af: Hun havde nemlig lært sine ritualer af munkene og djævelen selv: "Det kan godt være, at du synes, at din ko får det bedre, men din sjæl skal blive fordømt ind i helvedes afgrund med din signen" (*En Visitatsbog*, 118).

4 Dansk oversættelse ved Lis Jacobsen, Peder Palladius Danske Skrifter, vol. I-V, Nordisk Forlag, København, 1926; Visitatsbogen er i vol. V, 1-240; senest udgivet ved Martin Schwarz Lausten, 2003 (herefter *En Visitatsbog*). I det følgende henvises til Schwarz Laustens udgave, medmindre andet er oplyst.

Advarslen mod afguderier er ligeledes en fordømmelse af den ritualiserede, papistiske tro, og den ses af en passage, hvor Palladius advarede mod at tro på troldkonens remser og ord. Ord og remser besad ingen magt i sig selv, men satte man sin lid til dem, blev sjælen fordømt til evig tid. Afslutningsvis rummede trolddomskapitlet endnu et tegn på, at Palladius var ude på at udrydde vrangtro, snarere end at initiere en klapjagt på troldfolk. Ved at referere historien om Sko-Ella slår han hierarkiet mellem troldkonen og djævelen fast.⁵ For djævelen var ikke bange for troldkonen, han var alene bange for Gud.

Niels Hemmingsen

Da Peder Palladius døde i 1560, var Niels Hemmingsen allerede blevet professor i teologi ved universitetet. Hemmingsen havde som Palladius studeret i Wittenberg, og han tilhørte Melanchtons gren af protestantismen, filipismen, som særligt i henseende til nadverforståelse lå tæt op ad den Calvinske lære. Noget der skulle vise sig skæbnesvangert for Hemmingsens virke ved universitetet, og som resulterede i, at han blev afsat fra sit professorat i 1579 (Kornerup 1959, 140ff). Dette til trods nød Hemmingsen høj status frem til sin død i 1600. I 1570-74, det præcise årstal er ikke angivet, udgav præsten Rasmus Reravius en sammenskrevet dansk udgave af tre af Hemmingsens latinske afhandlinger (Fink-Jensen, 2009, 53). Netop det faktum, at afhandlingen blev udsendt på dansk, gør den interessant i denne kontekst. Med den danske udgave var Reravius sikker på at nå øvrigheden, og oversættelsen kan som Peder Palladius' Visitatsbog ses som et led i kirkens oplysningskampagne om, hvilken synd trolddom og den papistiske tro var.

Hemmingsen delte sine europæiske kollegers eskatologiske tankegang og slår fast, at netop fordi djævelens forsøg på at formørke kristendommen nu atter er hyppigt, er det nødvendigt at lade folket forstå alvoren i at benytte trolddom.⁶ Ligesom Peder Palladius indeholder Hemmingsens tekst det overordnede budskab, at troldfolkene kun er halvdelen af problemkomplekset. Det gjaldt også dem, som kendte til troldfolk og gjorde brug af deres ritualer. De var også syndige.

Hvor mange slags signelser og remser der brugis, synderlige paa Landsbyerne, naar queg bliffuer siugt, ere støt utallige. Oc der som saadant ickon alleniste bleffue brugt aff Hedninger, som intet vide aff Gud at sige, eller aff de ugudelige, som obenbare staa imod Gud, da vare det icke saa stort klagemaal vert, men nu brugis saadanne Sinelser, maalel-

5 Fortællingen om Sko-Ella kendes bl.a. fra kalkmalerier og var en gammel folkelig myte om kvinden, som var så ond, at selv djævelen var bange for hende (Omtalt i Mitchell 2010, 185; Nyborg 1978, 38-45).

6 Den eskatologiske tankegang kendetegnede periodens teologer, (Cameron 2010, 174-195; Clark 1997, 401ff). Det ses flere steder i dette indledende afsnit hos Hemmingsen, bl.a. side 16, hvor det understreges, at dette er en "større Synd end huer mand troer."

ser og scriffuelser for Siugdomme, baade paa folck og fæ, tit oc offte, oc forsuaris allermest aff dem som skulde være Christne og Kirckens lemmer [...]

I *En Undervisning* følger Hemmingsen i hovedregelen den vej, der var lagt af Luther, for han fastslog, at troldfolk forsager Gud og lyder djævelen – de forbrød sig mod det første bud (*En Undervisning*, 23, 42, m.fl.). Som motiv for at udsende afhandlingen fremlagde Hemmingsen behovet for at få klarlagt, hvorvidt troldfolk overhovedet kunne have plads i den kristne menighed. Han opstillede nu fem grunde til, at troldfolkene skulle fordømmes (*En Undervisning*, 18f).

De fem årsager til at fordømme trolddom understreger, hvorledes trolddom for 2. generationsreformatorerne var en religiøs forbrydelse, hvor overtræderen gjorde sig skyldig i flere forskellige former for synd. Helt udeladt var diskussionen af den skade, som troldfolkene måtte forårsage på folk eller fæ. Troldfolkernes handlinger og tro bekræftede først og fremmest, at de foragtede Gud. Her italesattes to helt centrale begreber for Hemmingsen, nemlig vrangtro og afguderier. Troldfolkene skulle fordømmes, idet de “i deres daarlighed mere acte denne vrang tro oc afguderier end Guds bud og befaling”; en foragt som forårsagede alvorlige konsekvenser for troldfolkernes relation til Gud, idet de dømtes til evig fortabelse, men de gjorde også skade på andre med “deris onde eksempel” (*En Undervisning*, 15f). Det var ikke alene troldfolkernes egen sjæl, der blev befængt af kætteriet; det ville inspirere andre til synd og brede sig, således flere sjæle blev tabt. Hemmingsen tog her den samme retorik i brug, som den katolske kirke anvendte i fordømmelsen af de store kætterier i middelalderen, men som også blev brugt i den før-reformatoriske fordømmelse af trolddom, nemlig at sammenligne troldfolkene med en smitsom sygdom (Kallestrup 2009, 41f; Kors & Peters 1972, 29ff).

Hemmingsens argumenter ligner en klassisk kristen fordømmelse af trolddom med den nuanceforskkel, at de katolske teologer først og fremmest betonedede, at trolddom var kætteri og apostasi (Kallestrup 2009, 203f). Det essentielle for Luther havde været kætteriet og afguderiet. De følgende to argumenter afspejler derimod Hemmingsen, som fordømte trolddom og mere eksplicit satte den ind i en trosopdragende sammenhæng. Troldfolk brugte bogstaver og ord i deres ritualer, og ved at tillægge dem “det hellige”, hvilket for Hemmingsen betyder, at ordene tillægges en magt i sig selv, så stjæles æren fra Gud (*En Undervisning*, 16f). Når først mennesket havde vovet sig ud i det syndige liv, som troldfolkene levede, så virkede deres onde levned selvforstærkende: “Derfor huilcken som bruger denne ugudelighed oc falske mening hand haffuer fortabt oc forsaget troen, er falden fra Guds naade, oc beuiser at være Dieffuelens oc icke Christi tienere” (*En Undervisning*, 18). Disse påstande er for Hemmingsen indiskutable

7 Fortalen til *En Undervisning*, 6f. Det ses allerede af Rasmus Reravius' fortale og videre “Naar nogen setter sig imod saadan ugudelighed, oc siger den at være Synd og uret, da veed man saa meget at sette imod: Det er, sige de, Guds ord: Mand gjør ingen mand ont der met, men hjælper Folck oc Queg til deris helbrede,” men Hemmingsen gør også selv opmærksom på det, bl.a. s. 39.

og grundlæggende for, hvorfor troldfolk skulle fordømmes. Det leder Hemmingsen til at opstille fem spørgsmål, som afhandlingen har til formål at besvare.

1. Fra hvem trolddom kommer?
2. Om trolddom er en kraft i sig selv?
3. Hvorfor Gud tillader at nogen udretter djævelens kunster?
4. Hvilke skriftsteder der forbyder trolddom?
5. Hvilken stor synd, trolddom er?

Om det første spørgsmål, fra hvem trolddommen kommer, er Hemmingsen på linje med både sine protestantiske og katolske kolleger. Trolddom kommer altid fra djævelen. Når det har været nødvendigt for Hemmingsen at slå noget fast, som på dette tidspunkt var så integreret i teologernes forståelse af magi og trolddom, så må det bero på den manglende forståelse fra øvrighedens side i relation til den gavnlige magi. Den danske almue havde som den illitterære befolkning i andre dele af Europa vanskeligt ved at begribe, hvordan djævelen kunne stå bag den gode magi. Hemmingsen argumenterede for, at Gud brugte guddommelige gerninger og mirakler til at få folk til at forstå den sande tro, og de eneste redskaber, han brugte, var Ordet, sakramenterne og ånden (*En Undervisning*, 24). Men, formanede Hemmingsen, djævelen ville altid forsøge at lokke mennesket til at begå ugudelige handlinger. Djævelen har sine egne sakramenter, som han vil lokke mennesket til at modtage (*En Undervisning*, 27). Diabolske sakramenter var mange og involverede genstande, der leder tankerne hen på katolsk praksis. Det handlede om billeder, tegn, figurer, kombineret med traditionelle trolddomsremedier som salt, jord, vand, papir, tråd etc. Djævelens religion var en vrangreligion, den forkerte tro, og for Hemmingsen var trolddom misbrug af Guds ord – det var falsk mening og vrangtro (*En Undervisning*, 28).

I besvarelsen af spørgsmål to kommer Hemmingsen igen ind på problematikken omkring rituel anvendelse af ord og bogstaver. Hemmingsen er her tilbage ved de (trolddoms-)genstande, der var blevet tillagt en kraft af den katolske kirke. Mange mennesker troede fortsat, at tegn, figurer, billeder og læsninger besad en kraft i sig selv, men her tog de fejl (*En Undervisning*, 29). Det var alene djævelen, der forsynede dem med en kraft. På trods af at Hemmingsen ikke selv gør opmærksom på det, udtrykker han her kendte teologiske læresætninger, som i middelalderen var blevet systematiseret af Thomas Aquinas. Først når magikeren havde indgået en pagt med djævelen, ville magiske ord og bogstaver forsynes med kraft (Kors & Peters 2001, 87-103).⁸ Lignende advarsler sås i de katolske inkvisitionsmanualer, hvor menigmands uautoriserede anvendelse af kirkelige ritualer blev betegnet som misbrug af sakramenterne, ligesom vejledningen suppleredes af advarsler mod fund af spejle, ringe, nåle og andre klassiske trolddomsremedier (Tedeschi 1990/1998, 92f). Hemmingsens fokus på billeder, tegn, figurer og læsninger er interessant, fordi den på samme måde som

8 Hemmingsen henviser ud over skriftstederne fortrinsvis til Augustin.

de katolske inkvisitorers advarsler handlede om kirkelige ritualer praktiseret af menigmand. Den katolske kirke søgte at udrydde ritualerne ud fra den betragtning, at de hørte under uautoriseret brug af religionen, det der kaldtes misbrug af sakramenterne og sakramentale ting (*cose sacramentale*), men Hemmingsen havde en anden dagsorden. For ham blev anvendelsen af katolske ritualer entydigt kædet sammen med trolddom. De sakramenter og *cose sacramentale*, som inkvisitorerne søgte flyttet ind i kirken, forsøgte Hemmingsen helt at få udryddet (Kallestrup 2001, 282-305). Argumentet underbygges af Hemmingsens skelnen mellem trolddom praktiseret af hedninge, eksemplificeret ved kaldæere og arkadæere, og trolddom praktiseret af de kristne (*En Undervisning*, 31f). Hedninge kunne undskyldes, idet de ikke kendte Kristus; de vidste ikke bedre. Men de kristne, som praktiserede trolddom, havde truffet et bevidst valg, da de havde fravalgt Kristus. Kristne troldfolk var at betragte som "dobbelværet og slemme", fordi de forsætligt begik en synd. For Hemmingsen var trolddom altså en bevidst handling. Når de kristne troldfolks ritualer var virksomme, så var det djævelen, som havde tilført kraften. Men intet kom som bekendt gratis fra djævelen, og troldfolkernes misbrug af Guds ord ledte til deres egen fordærvelse. Erkendte troldfolkene imidlertid den synd, de havde begået, og gjorde de pønitense, så var der håb for dem (*En Undervisning*, 33f, 35). I modsat fald ville de "huilcken som gjør derimod, hand frister Gud, huilcken hand skal finde paa den yderste dag som en streng Dommer, uden han i tide gjør Penitens og omvender sig" (*En Undervisning*, 35). I tråd med den protestantiske opfattelse var Gud ingen mild og tilgivende fader, men nidkær og straffende: "Som Elias sagde til Aschab: Gud er nidkær, derfor tillader han ikke den mindste pricte af sin ære at give til Dieffuelen" (*En Undervisning*, 42). Når Gud alligevel tillod trolddom, så var det en måde at prøve mennesket i dets tro. Hemmingsen spørger retorisk, hvorfor Gud tillod denne bespottelse af sit navn. Svaret var enkelt; djævelen var sendt i byen for at friste mennesket til synd, og kun de, som stod imod, kunne gøre sig forhåbninger om at blive salige. Her lagdes et ansvar over på den enkelte i forhold til synd. For Gud lod djævelen trænge ind i de ugudelige sprækker, dér hvor mennesket havde syndet. Så ramtes man af trolddom eller andre ulykker, så havde mennesket alene sig selv at stille til ansvar.⁹ Det opdragende ærinde skinner atter igen i dette afsnit, hvor Hemmingsen sætter ind mod helbredelsesritualerne. Det gør han ved at foregribe spørgsmål om den uretfærdighed, som nogle mennesker måtte føle, når naboen gik fri for sygdom. Her advarede Hemmingsen mod at lade sig friste til at bruge (katolske) helbredelsesritualer. Et godt helbred var en gave fra Gud, men havde man ikke et sådan, måtte man ikke forfalde til trolddom, søgnebørnene skulle i stedet tro og praktisere troen korrekt.

Hemmingsen anså grundlæggende trolddom for at være et brud på det første og det andet bud, dvs. trolddom var afguderier og gudsbespottelse. Ved henvisning til en række skriftsteder argumenterede Hemmingsen for, at afguderiet bestod i, at troldfolkene valgte djævelens "falske religion" og i bespottelsen i de handlinger, de med deres

9 Hemmingsen har dermed taget hul på besvarelsen af sit tredje spørgsmål, *En Undervisning* 36ff.

trolddom udførte (*En Undervisning*, 42ff). Som vist ovenfor hæftede Hemmingsen tillige prædikaterne afguder, vrangtro, frafald, katolicisme og gudsbespottelse på troldfolkene. Hemmingsens fordømmelse af troldfolk er i tråd med både Bugenhagen, Luther og Palladius, og den bekræfter Stuart Clarks argument om, at fordømmelsen af troldfolk blev inkorporeret aktivt i kampen for at reformere menigmand.¹⁰ De mange henvisninger til katolsk trospraksis må tolkes ud fra Hemmingsens ærinde om at komme katolicismen til livs. Men dette bør ikke forstås som, at Hemmingsen alene brugte fordømmelsen af trolddom som et dække for sin virkelige dagsorden, nemlig fordømmelsen af katolicisme. Begreberne katolicisme, trolddom og vrangtro er vanskelige at adskille i Hemmingsens afhandling. De er vævet ind i hinanden, og det må skyldes, at Hemmingsen, som Clark argumenterede for, anså katolicisme og trolddom for at være to sider af samme sag. Protestanterne ønskede grundlæggende at tilbageføre kirken til sin oprindelige, rene status, hvor Ordet var det betydningsfulde. De mange ritualer, som af katolikker blev anset for nødvendige for at praktisere troen, blev af reformatorerne sidestillet med trolddom. Kausalitetsforklaringen, hvor udøveren forventede, at en virkning indtraf, efter han havde praktiseret ritualen, var for protestanterne lig trolddom. Når Luther udråbte paven til at være antikrist, understregede han blot katolicismens nære forbindelse til sort magi. Antikrist – paven – var den største troldmand af dem alle, og trolddom blev således eksplicit vævet ind i en antikatsk kampagne (Clark, 1997, 387, 526-546, særligt 534f; om antikrist 360ff).

Hemmingsens anvendelse af begrebsparrat kætteri-trolddom antog en politisk betydning, hvor det centrale blev at udrydde den djævelske, papistiske tro. Blandt andre Karsten Sejr Jensen har argumenteret for, at den lutherske reformation og afskaffelsen af katolicismens ritualiserede religion medførte et åndeligt tomrum for menigmand. Almindelige mennesker havde været vant til, at kirken udbød et væld af helbredende ritualer, men som med indførelsen af protestantismen blev forkastet. I stedet for skulle menigmand have forsøgt at udfylde det åndelige tomrum ved på egen hånd at praktisere katolske ritualer, hvilket resulterede i en modreaktion fra kirken (Sejr Jensen, 1981, Wittendorff 1989/1993). Den katolske kirke havde givetvis forsynet folk med helbredelsesritualer af forskellig art, men man kunne argumentere for, at den illegitime praksis må have været til stede, også før Reformationen. Forskellen bestod nok snarere i, at den lutherske kirke efter Reformationen var en kirke med en mere ekskluderende anskuelse. Den middelalderlige kirke havde været mere overbærende med menigmands brug af gavnlig magi. En indlysende udfordring for dette argument er det meget begrænsede kildematerialet i en dansk sammenhæng, men inddrages i stedet materialet fra de lande, som forblev katolske, ser billedet lidt anderledes ud. I Italien fandt en lignende udvikling sted under og efter den katolske reformation. Her

10 I tråd med tidens forestillinger om troldfolk fremhæver Hemmingsen kvinder som særligt disponerede for at ty til trolddom. Når 2. Mos. fremhævede en troldkvinde, var det ifølge Hemmingsen, fordi kvinder i alle lande altid havde været mere tilbøjelige til synd, og at dette også gjorde sig gældende for Danmark, *En Undervisning*, 47.

var intet åndeligt tomrum i slutningen af det 16. århundrede, men i stedet for en kirke, som fortsat praktiserede helbredelses- og beskyttelsesritualer. Alligevel vidner inkvisitionsprocesserne her om en forstærket årvågenhed over for menigmands kopiering af kirkelige ritualer og sammenblandet med folketroen. Her blev disse ritualer omtalt som trolddom og overtro (*superstitione*) (O'Neil, 1987, 89f; Prospero, 368-99).

Lovgivning og praksis

For Hemmingsen var det øvrighedens ansvar at udrydde trolddom, men det skulle være kyndige dommere, der tog sig af sagerne (*En Undervisning*, 45, 50). Ifølge Kirkeordinansen 1537/39 havde øvrigheden, sværdet, pligt til at beskytte kirken og troen (Schwarz Lausten 1989, 9-37). Dansk trolddomslovgivning blev i løbet af det 16. århundrede alene udvidet med processuelle bestemmelser, og frem til 1617 var trolddom retlig defineret som skadevoldende magi (*maleficium*).¹¹ Kirkeordinansen indeholdt en række bestemmelser med henblik på udryddelsen af katolicismen, men ingen om trolddom. Frem mod 1617 udsendtes løbende bestemmelser med henblik på at udrydde katolske levn, som ofte udmøntede sig i afguderi. Synodalierne fra Antvortskov i 1546 indeholdt sådanne, ligesom der med mellemrum udsendtes påbud om at udrydde afguderi i kirker og kapeller. Sådanne påbud skulle håndhæves af lensmanden og sommetider ved at nedrive navngivne kirker eller kapeller (Rørdam 1886, 247-260, særligt 251; for bestemmelser vedr. kirker og kapeller, smstd. 356, 496f, 510, m.fl.). Den 12. oktober 1617 udsendtes tre forordninger til disciplinering af den enkeltes liv og levned: én om troldfolk og deres medvidere, én om overdreven luksus ved begravelser og bryllupper, og én som påbød løsagtige personer at stå åbenbart skrifte (Rørdam 1886, 59-63; Ingesman 2006, 140ff).

“Forordning om troldfolk og deres medvidere” (i det følgende omtalt som “1617 Forordningen” eller “Forordningen”) er den første i en dansk kontekst til at beskrive det religiøse aspekt ved trolddomsforbrydelsen. Den teologiske argumentation har formentlig været formuleret af Sjællandsbispen Hans Poulsen Resen, men på flere punkter afspejler bestemmelserne den trolddomsdiskurs, som var repræsenteret ved Niels Hemmingsen årtier forinden. Bestemmelserne i 1617 Forordningen kan inddeles i tre temaer. Til det første hører en retlig definition af troldfolkernes forbrydelse, til det andet bestemmelserne om strafudmåling, og til det tredje bestemmelser om anklageprincip, hvor det understreges, at udryddelsen af troldfolk var en kollektiv forpligtelse (Kallestrup, 2011, 163ff).

I relation til problemstillingen kætteri og trolddom er det Forordningens definition af troldfolk og deres synd, der påkalder sig opmærksomhed. Allererst må man bemærke, at Forordningen ikke alene retter sig mod troldfolkene selv – den inkluderer

¹¹ Københavnske reces, 1547, §8, §17, gengivet i Johansen 1991, 21f; Kalundborgske reces 1576, art. 8, publiceret i Rørdam 1886, 269f; Jyske Lovs trolddomsparagraf i Iuul & Kroman 1945-1948, 224.

også deres klienter, deres medvidere. I tråd med Palladius og Hemmingsen er det vigtigt ikke blot at komme troldfolkene til livs, men også befolkningens traditioner for at opsøge især kloge folk. Den del af trolddommen, der vies mest plads, er ikke overraskende den gavnlige, det som i Forordningen betegnes 'hemmelige kunster'. En betegnelse vi ligeledes finder hos Hemmingsen (*En Undervisning*, 36). Hemmelige kunster dækkede over ritualer som signen, manen og målen; ritualer som var nært beslægtede med katolsk tro og praksis. 1617 Forordningens titel i den håndskrevne original var da også *Forordning om signeri* (Sjællandske Tegnelser, bd. 21, fol. 258v-259v, Rigsarkivet, via Henningsen, 1992, 138). De hemmelige kunster i 1617 Forordningen dækkede over de samme forseelser, som blev fordømt af Palladius og Hemmingsen. Forordningen slog fast, at disse ritualer – uanset at de var praktiseret med det formål at helbrede mennesker og dyr, og uanset at de ofte var iblandet Guds ord – så var det vanbrug af Guds ord og naturligvis forbudt. Hvor Hemmingsen og Palladius begge anså signen, manen og målen som en form for trolddom, så mildnes retorikken i 1617 Forordningen. Gradforskellen mellem de rette troldfolk og udøvere af hemmelige kunster blev ikke italesat hos Hemmingsen og Palladius, men den blev trukket op i 1617 Forordningen. Folk, der praktiserede disse hemmelige kunster, skulle landsforvises og efterlade deres boeslod; deres klienter skulle stå åbenbart skrifte og straffes efter deres formue. Anden gang skulle de straffes som udøverne selv. For de rette troldfolk udvist ingen nåde. De havde indgået en pagt med djævelen og skulle straffes på livet. Forordningen rummede altså en eksplicit religiøs argumentation i fordømmelsen af troldfolk, men i forhold til Hemmingsens formaninger i *En Undervisning* var loven påfaldende mager i sin religiøse retorik. Den indeholdt intet om afguderier eller vrangtro, men pakkede i stedet den religiøse argumentation ind i verdslige vendinger. På samme måde som Peder Palladius i *Visitatsbogen* formanede 1617 Forordningen om, hvorledes ritualer, som på overfladen syntes at "komme Mennisken oc Fee til gaffn og helbrede", i virkeligheden tilhørte djævelen (*En Visitatsbog*, 118; 1617 Forordningen via Rørdam, 59). Det skal formentlig begrundes med et afsender-modtager forhold, hvor begge parter tilhørte verdsligheden. De danske trolddomsprocesser blev, som det ses nedenfor, ført akkusatorisk og med marginal indblanding fra kirken i praksis.

Den anden form for trolddom, som er omfattet af loven, er de rette troldfolk. Det var de, som havde indgået pagt med djævelen. Det var tydeligvis ikke påtrængende nødvendigt at beskrive deres synd, herom var næppe nogen tvivl. De rette troldfolk havde indgået en pagt med djævelen, og de havde omgang med ham. Argumentet for at dømme troldfolk var, at de havde forsat deres kristne tro og givet sig til djævelen. Sammenholdt med Hemmingsens *En Undervisning* kan det udledes, at afguderiet og den falske religion her lå implicit i formuleringen, idet ingen kunne tilhøre både Gud og djævelen.¹²

12 Som Hemmingsen præciserede så var "Alle de vidnesbyrd i den hellige Scrifft, som fordøme Affguderier, de fordøme ocsaa Traaldom" (*En Undervisning*, 47).

Den praktiske håndtering af trolddom: processerne

Selvom loven fra 1617 klart fastslog, at udøvere af hemmelige kunster gjorde sig skyldige i ugudelige handlinger og det rette troldfolk havde forsvoret dåben og bekendt sig til djævelen, så var det fortsat en anklage om materiel skade, der indledte en trolddomsproces. I dette afsluttende afsnit undersøges det nærmere, hvorvidt det giver mening at tale om kætteri i relation til den praktiske håndtering af trolddomsprocessen.

Først en kort introduktion til nogle af de centrale elementer i en trolddomsproces. Når en person blev anklaget for trolddom, fandt det i første ombæring sted ved den anklagedes værning. Sagen fremstår næsten som en slags forhandling, hvor dommerens rolle var at vurdere, hvem havde den bedste sag. I praksis skete der oftest det, at anklageren fremførte sin beskyldning og en række vidner, der bevidnede den pågældende hændelse, som havde foranlediget anklagen. I de sager, hvor der faldt dom, sås det, hvordan troldkone almindeligvis allerede inden sagen blev indbragt, var upopulær i lokalsamfundet, og der mødte derfor flere for at berette om mistænkelige episoder eller trusler om ondt. Troldkone selv kom sjældent til orde for andet end at be- eller afkræfte sin skyld. Skulle hun bevise sin uskyld, skete det gennem aktivt forsvar, hvor andre på hendes vegne kunne modbevise de anklager, der var afgivet mod hende, eller via vidner på hendes gode og ærlige rygter. Således var denne indledende del af trolddomsprocessen et strengt verdsligt arrangement. Det følgende eksempel er medtaget for at illustrere, hvorledes kirken alligevel spillede en rolle i sager om trolddom.

Sagen mod Sidsel Christens kan karakteriseres som en typisk dansk trolddomssag, som den blev gennemgået ovenfor.¹³ Sidsel Christens blev indbragt for Viborg Lands- ting i sommeren 1617. Hun var inden da blevet kendt skyldig ved Skast herredsting, og appelsagen var nu indledt. Sidsel var beskyldt for blandt andet at have taget livet af sin egen ægtemand. Flere vidner havde overværet, hvordan Sidsel og manden havde skændtes, og han havde slået hende. Det havde fået Sidsel til at slå igen ledsaget af en trussel om, at ægtemanden aldrig skulle vove at slå hende. Otte dage derefter var ægtemanden død. En lang række vidner meldte sig, og alle kunne de berette om, hvordan Sidsel havde truet dem, og der efterfølgende var sket en ulykke, enten på deres familie eller deres husdyr. I processen kom det frem, at det ikke var første gang, at Sidsel var i søgelyset for trolddom. Skænderiet med ægtemanden var ifølge vidnerne afledt af, at Sidsel for anden gang var blevet udlagt af en dømt troldkone. Dengang, syv år tidligere, havde Sidsels mand forsøgt at tage et sognevidne på Sidsels uskyld, men Mikkel Christensen, som agerede anklager i sagen, havde forhindret det, med henvisning til, at Sidsel var udlagt for trolddom. Sognevidnet skulle tjene til at bekræfte Sidsels gode rygter. Det havde fået Sidsel til at love Mikkel ondt, og efterfølgende var

13 1617 Forordningen medførte ingen dokumenterbare ændringer i måden, hvorpå de danske trolddoms- sager tog sig ud. Sagen mod Sidsel Christensdatter, Landstinget for Nørrejylland, Dombog C, 1617. Her- redstingets dom stadfæstes 19. juli 1617.

noget af hans kreatur dødt. Senere havde Mikkel Christensen adspurgt alle, ung som gammel, mand som kvinde i kirken ved *visitationis Mariæ*, hvilket skudsmål de ville give Sidsel: "Da svarede menige almue og sognefolk, som da til stede var, at det var dem vitterligt at omtalte Sidsel Christens var tit og ofte udlagt for trolddom, og berygtet for trolddomskunster, og husket derfor og hvem hun lovede ondt, var dem sket."¹⁴ Det, at Sidsels skudsmål skulle afgives i kirken, siger noget om, hvordan et vidnesbyrd var af højere troværdighed, hvis det var afgivet i Guds hus. Hertil blev de folk, der kom i kirken, anset for at være ærlige folk (Appel 1999, 495f, se også 473-94).

I sagen mod Sidsel optrådte den lokale sognepræst ikke som vidne på Sidsels rygte i lokalsamfundet. Det sås imidlertid i hovedparten af trolddomsprocesserne, at præsten udfyldte rollen som karaktervidne for den anklagede. Bevidnede præsten, som i sagen mod Sofie Jensdatter fra Durup, at den anklagede "så længe han [præsten] havde kendt hende, havde været en ugudelig krop", eller som i sagen mod Lang Maren Lauridsdatter, hvor præsten vidnede, at så længe Maren havde boet i sognet "[er] det mig vitterligt, at hun haver [...] et [fyldigt] Trolddomsrøgt".¹⁵ Præstens vidnesbyrd blev regnet for tungvejende indicier. Når en Guds mand bevidnede et trolddomsrygte, vejede det tungere, end hvis det kom fra naboen. Præsten blev anset for et yderst troværdigt vidne. I domsafsigelserne fremgår det, at dommerne lagde vægt på tre ting, når de afsagde en kendelse. For det første et kausalitetsprincip om, at der var lovet ondt og var ondt vederfaret; for det andet om personen havde ry for at være en troldkone og for det tredje om personen tidligere havde været udlagt for trolddom.

I selve processen blev kirken en medspiller i en fortsat verdslig retssag, idet den fik betydning for problematikken omkring en persons ære og rygte. En persons ærlige eller uærlige rygte var ikke kun af betydning i trolddomssager, men også ved retsforfølgelsen af andre forseelser. På trods af kirkens engagement i denne del af processen, har det ikke meget med de teologiske idéer at gøre. Først efter en skyldig kendelse var afsagt, er det muligt at spore teologiske idéer om trolddom i en dansk trolddomsproces. Nu blev torturen iværksat, og særligt i den første del af krydsforhøret træder forestillingen om troldkonens apostasi og afguderi frem. Formålet med torturen var at få troldkone til at bekende alt, for på den måde at demonstrere hendes ønske om forsoning med Gud. Samtidig havde torturen til hensigt at få troldkone til at udlægge andre troldkoner.¹⁶ Trolddom var smitsomt, og det ses, hvorledes den indledende del af det pinlige forhør altid bestod i at få afklaret, hvor og i selskab med hvem troldkone havde forsvoret Gud og sin kristne dåb.¹⁷ Nu er vidneudsagn afgivet under tortur

14 Det er lidt uklart, hvilket år dette skulle have fundet sted, men vurderingen er, at det var i forbindelse med retssagen i 1617.

15 Sagen mod Sofie Jensdatter fra Durup, Landstinget for Nørrejylland, dombog B 24-540, fol. 130r ff; sagen mod Lang Maren Lauridsdatter, 1620, Landstinget for Nørrejylland, dombog A 24-515, fols. 77r-81v.

16 Det ses, hvordan udlæggelser gang på gang initierede processer; i en del af disse endte udlæggelsen med at blive kendt magtesløs.

17 Bekendelserne er desuden bevaret i processerne mod Mette Kongens et al. (se Birkelund 1983, Johansen 1991, 71ff, 86f); processerne fra Aalborg mod Christenze Kruckow et al. (se Jacobsen 1973).

jo per definition en metodisk udfordring. Men der kan næppe herske tvivl om, hvor fortællingen om troldkonens afsværgelse af sin kristne dåb og den efterfølgende bekendelse til djævelen har sit ophav, ikke mindst fordi den står i tydelig kontrast til den første og udpræget verdslige del af processen. Når troldkonen havde forsvoret sin kristne dåb, tilhørte hun djævelens kult og indgik nu i en slags diabolisk ægteskab. Som en slags belønning fik hun tildelt sin hjælpedjævel. Ofte er mødet med denne beskrevet som en indgåelse af en trolovelse, sågar et ægteskab; disse beskrivelser fremstår meget standardiseret i kilderne.¹⁸ Der har givetvis været en almindelig opfattelse af forholdet mellem troldkone og hjælpedjævelen som diametral modsætning til det i tiden almindelige ægteskab. Det er tydeligt, at disse beskrivelser af "ægtefolk" udfordrede samfundets normer. Troldkonen var altid den bestemmende halvdel i disse diaboliske ægteskaber. Med Luthers hustavle in mente er det interessant at se, hvordan rollerne byttes om, således troldkonen bliver den bydende og hendes dreng den lydende. Hun var nu ikke længere Jesu brud, men Satans brud.

Konklusion

Richard Kieckhefers studier i betydningen af kætteri i sager om nekromantik, hekseri og trolddom lader sig ikke umiddelbart overføre på det danske eksempel, som det tog sig ud i århundredet efter Reformationen. Den væsentligste forskel er, at Kieckhefer undersøgte retssager, i hvilke kætteri var eller hurtigt blev en del af anklagen. Til sammenligning har det ikke været muligt at fremdrage trolddomsprocesser, som involverede kætteri i det efter-reformatoriske Danmark. Det er interessant, at kætterbegrebet i Kieckhefers kontekst kunne forstås både som en teologisk, politisk og en kulturel afvigelse. Når det giver mening at inddrage Kieckhefers analyse af kætterbegrebets forskellige betydninger, så er det, fordi hans begrebsliggørelse forsyner os med en frugtbar fortolkningsramme til at forstå motivets for fordømmelsen af trolddom. Den medvirker til at forklare ændringen i kætterbegrebet fra teologi til praksis.

For Niels Hemmingsen var det vanskeligt at skelne mellem trolddom, vrangtro og katolicisme. Begreberne blev i hans afhandling om trolddom brugt i flæng og må læses som en del af den antikatolske kampagne i det 16. århundrede. Trolddom blev her fordømt ud fra en teologisk argumentation om, at det var vrangtro, afguderi og frafald. Men det blev ligeledes fordømt ud fra en politisk bevæggrund, hvori troldfolkene blev eksponenter for den forkastede tro, som repræsenterede en anden samfundsorden. I lovgivningen, repræsenteret ved 1617 Forordningen, blev en del af den teologiske argumentation skrællet af. Kætteriet blev nu trængt i baggrunden til fordel for forbindelsen med djævelen, og motivet for forfølgelsen var først og fremmest politisk. Troldfolkene kollaborerede med djævelen med det fælles mål at omstyrte det kristne

¹⁸ Bekendelserne og deres religiøse indhold er et bærende afsnit i min 2012-artikel; se også Kallestrup 2009, 64-73.

samfund. Det lå i den luthersk ortodokse samfundsanskuelse, at fyrsten havde pligt til at straffe samfundets lovovertrædere, ellers ville Gud kaste sin vrede på hele samfundet. Den sidste del af denne trikotomi var de folk, der var hovedaktørerne i troldomsprocesserne. Trods en lovgivning, der efter 1617 foreskrev, at alle havde pligt til at rejse sager mod troldfolk, antog praksis en anden form. Det var fortsat menigmand, der anklagede menigmand. Selv i de tilfælde, hvor kirken blev direkte konfronteret med trolddom og overtro, forholdt den sig bemærkelsesværdigt passiv. Selvom sagen indeholdt flere religiøse elementer, så spillede kirkens repræsentanter en praktisk rolle i retssagen, idet præsten fortrinsvis blev indkaldt for at vidne om den mistænkte rygter. Her blev kirken part i det, der fortsat må karakteriseres som et verdsligt arrangement. Under torturen efter dommen var afsagt, blev der mere plads til de teologiske forestillinger om troldkonens synd. Her var det apostasien og i lidt mindre grad afguderiet, der var i centrum, idet den første del af bekendelse altid indeholdt tid og sted for troldkonens forsagelse af hendes kristne dåb. For menigmand handlede motivet for at rejse sagerne om troldkonen som en kulturel trussel. Ved at føre sag mod hende kunne stabiliteten opretholdes i det økonomiske og sociale mikrokosmos, et landsbysamfund udgjorde. De teologiske idéer om troldfolkernes synd og forbrydelse mod Gud var på almueniveau skrællet af, og at den barmhjertige moder med Reformationen var skiftet ud med den nidkære og straffende Gud, gjorde ikke den store forskel for menigmands syn på trolddom og hemmelige kunster.

LITTERATUR

- Appel, Hans Henrik
1999 *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense Universitetsforlag, Viborg.
- Birkelund, Merethe
1983 *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*, Arusia – Historiske Skrifter, Viborg.
- Cameron, Euan
2010 *Enchanted Europe. Superstition, Reason and Religion, 1250-1750*, Oxford University Press, New York.
- Clark, Stuart
1997 *Thinking with Demons. The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford University Press, London/New York.
- Fink-Jensen, Morten
2009 "En skrivende præst og hans publikum" in: Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen, *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, Hovedland, København.
- Hageneder, Othmar
1976 "Der Häresie-Begriff bei Gerhoch von Reichersberg und seinem Umkreis" in: W. Lourdaux & D. Verhelst, eds., *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.)*, Leuven University Press & The Hague Martinus Nijhoff, 27-41.
- Henningsen, Gustav
1992 "Da djævelens var ude...Trolddom i det 17. århundredes Danmark", *Historisk Tidsskrift* (92/1), 1992, 131-149.

- Ingesman, Per
2006 "Fromhed styrker rigerne", in: Bach-Nielsen, Carsten et al., eds., *Danmark og renessancen 1500-1650*. Gads Forlag, Gylling.
- Iuul, Stig & Erik Kroman
1945-1948 *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk*. Det Danske Sprog og Litteraturselskab, København. Bind II, 224.
- Jacobsen, J.C.
1973 *Christenze Kruckow. En adelig Troldkvinde fra Chr. IV's Tid*, GEC Gads Forlag, København.
- Jensen, Karsten Sejr
1981 *Trolldom i Danmark 1500-1588*, Arken Tryk, København.
- Johansen, Jens Christian Vesterskov
1991 *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*, Odense Universitetsforlag, Viborg.
- Kallestrup, Louise Nyholm
2001 "Maleficium ò »abuso di sacramento«? Konsensus i kardinal Scaglias inkvisitionsmanual og den posttridentine kirkes forståelse af trolldom i Italien 1560-1620", *Historisk Tidsskrift*, 102:2, 282-305.
2009 *I pagt med Djævelen. Trolldomsforestillinger og trolldomsfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen*, Anis, København.
- 2011 "Knowing Satan from God. Demonic Possession, Witchcraft and the Lutheran Orthodox Church in Early Modern Denmark", *Magic, Ritual and Witchcraft* (6/2), 163-182.
2012 "Women, Witches and the Towns Courts of Ribe. Ideas of the Gendered Witch in Early Modern Denmark" in: Marianna Murayeva & Raisa Maria Toivo, eds., *Gender in Medieval and Early Modern Europe*, Routledge, London, under udgivelse.
- Kieckhefer, Richard
2008 "Witchcraft, Necromancy and Sorcery as Heresy", in: Martine Osteorero, Georg Modestin & Kathrin Utz Tremp, eds., *Chasses aux sorcières et démonologie. Entre discours et pratiques (XIVe-XVIIe siècles)*, Sismel, Edizioni del Galluzzo, Firenze.
- Kornerup, Bjørn & Hal Koch
1959 *Den Danske Kirkes Historie*, vol. IV, Nyt Nordisk Forlag, København.
- Kors, Alan & Edward Peters, eds.
1972 *Witchcraft in Europe 400-1700, A Documentary History*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
2001 *Witchcraft in Europe 400-1700, A Documentary History*. 2. og rev. udgave v. Edward Peters. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Mitchell, Stephen
2010 *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages*, Pennsylvania Press, Philadelphia/Oxford.
- Nyborg, Ebbe
1978 *Fanden på væggen*, Wormianum, Herning.
- O'Neil, Mary
1987 "Magical Healing, Love Magic and the Inquisition in Late 16th Century Modena", in: Stephen Haliczzer, ed., *Inquisition and Society in Early Modern Europe*. Croom Helm, Totowa, NJ., 88-114.
- Prosperi, Adriano,
1996 *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Einaudi, Torino.
- Rørdam, H.F.
1883-1886 *Danmarks Kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov. 1536-1683*. vol. 1-3, København.
- Schwarz Lausten, Martin
1989 *Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter*, Akademisk Forlag, Odense.
2003 *En Visitatsbog. Udgivet på nudansk og med noter af Martin Schwarz Lausten*, Anis, København.

Tedeschi, John

1990 "Inquisitorial Law and the Witch", in: Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen, *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries*, Oxford, London/New York.

Wittendorff, Alex

1984 ""Evangelii lyse dag" eller hekseprocessernes mørketid? Om Peder Palladius historieopfattelse", in: Christensen, Grethe et al., eds., *Tradition og kritik. Festskrift til Sven Ellehøj 8. september 1984* Den danske historiske forening, København. 89-119.

1988 ""Fire stolper holder et skidehus" Tidens forestillingsverden", in: Sven Ellehøj, *Christian IV's verden*, ed., Nyt Nordisk Forlag, København, 214-249

1989/1993 *På Guds og herskabs nåde. Politiken & Gyldendals Danmarkshistorie*, bd. 7, ed. Olaf Olsen, Gyldendal, København.

1992 "Trolddomsprocessernes ophør i Danmark" *Historisk Tidsskrift* (92/1), 1-29.

*Louise Nyholm Kallestrup, adjunkt, ph.d.
Institut for Historie, Syddansk Universitet*